

Cirkevná topografia mesta Nitry – vyriešená neznáma

Church topography of the city of Nitra – a new discovery

Peter Keresteš / Peter.Kerestes@minv.sk

Štátny archív v Nitre

Abstract

The author of this study focuses on the issue of the church topography of the city of Nitra, which has not been adequately addressed until now, as the research of the earlier history of this important Slovak city was hindered by an absence of relevant sources. The old archive of the city was destroyed by fire before 1679 and also the city and many of its sacral buildings were destroyed during the Ottoman occupation. The author focuses on the localization and patronage of key sacral objects in the privileged Lower Town (St Peter's Chapel, St Andrew's Church, the Monastery of the Virgin Mary, the Church of the Virgin Mary at Calvary and others). His conclusions allow us to correct the topographical map of the city and to draw up a new map of the topography of Nitra before the end of the 16th century, capturing definitively located sacral buildings in the privileged Lower Town.

Keywords

church topography, urban history, sacral architecture, Nitra

Cirkevná topografia mesta Nitry je jedným z mnohých problémov, ktorým čelí výskum starších dejín tohto významného slovenského mesta. Túto skutočnosť spôsobil nielen fakt, že mesto, najmä v rokoch 1550 až 1670, bolo devastované vojenskými oddielmi cisárskej a osmanskej armády a jeho viaceré sakrálne objekty ešte v priebehu 16. a 17. storočia zanikli, ale aj absencia relevantných archívnych dokumentov pochádzajúcich z činnosti mestskej kancelárie, pretože mestský archív bol zničený požiarom v rokoch 1553 a 1679. Zo stredovekej kancelárskej činnosti mesta sa dodnes zachovali v origináli iba dve listiny vydané mestom (1461, 1507), čo výrazne sťažuje výskum jeho stredovekých dejín. Zároveň o novovekom mestskom archíve do roku 1918 sa dlho tvrdilo, že bol celý zničený v zberných surovinách v 50. rokoch 20. storočia. Staršie dejiny Nitry sa preto rekonštruovali len z rôznych sekundárnych zdrojov, ktoré nemohli nahradiť výpovednú hodnotu a informačnú sýtosť vlastného mestského archívu. Išlo o písomnosti Nitrianskeho biskupstva a Nitrianskej kapituly, v menšej miere o písomnosti Nitrianskej župy, teda všetko pôvodcov, ktorí mali svoje sídlo priamo v Nitre. Doterajšie snahy o rekonštrukciu urbánnych dejín mesta v stredoveku a v 16. až 18. storočí boli preto neúplné a pohľad najmä na jeho správny, sociálno-ekonomický, urbanistický a historicko-topografický vývoj pomerne hmlistý. Písomnosti mestského archívu neboli využité ani pri písaní mestských monografií (1977, 1998), zborníka k dejinám Nitry (2002) a lexikónu stredovekých miest Slovenska (2010), v ktorých boli publikované aj nekorektné informácie o zničení mestského archívu.¹ Informácia o jeho zničení sa našťastie ukázala ako nepravdivá a celé roky zavádzajúca. Torzo mestského archívu v rozsahu 11 bežných metrov sa predsa len zachovalo. V roku 2018 boli jeho písomnosti prezentované poprvýkrát verejnosti a okolnosti jeho „znovuobjavenia“ objasnené v edícii najstaršej zachovanej mestskej knihy z rokov 1681 až 1693, doplnenej o štúdiu k starším dejinám mesta.² Torzo mestského archívu, ktoré sa zachovalo od roku 1632, vrátane mestských zápisníc (od roku 1681), poskytuje novú, doteraz nevyužitú informačnú bázu pre výskum dejín Nitry. Spolu s niektorými novoobjavenými prameňmi z Diecézneho archívu v Nitre prináša cenné poznatky k problematike formovania výsadného mesta, jeho urbanizmu, topografie, právneho postavenia a veľkosti a umožňuje precizovať doterajšie poznatky o jeho cirkevnej topografii. Zároveň pomáhajú definitívne vyriešiť lokalizáciu niektorých sporných sakrálnych stavieb, ktoré sa nachádzali za opevnením jeho výsadného Dolného mesta.

Výsadné Dolné mesto bolo dôležitou súčasťou starobylého mesta Nitry, najstaršieho slovenského mesta,³ ktoré bolo v stredoveku a rannom novoveku zložitým urbanistickým celkom. Sformovalo sa na území rozľahlého veľkomoravského a včasnouhorskeho pod-

1 Fojtík, Juraj (ed.): *Nitra*. Bratislava 1977; Fusek, Gabriel – Zemene, Marián (eds.): *Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra 1998; Marsina, Richard (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 2002; Lukačka, Ján: *Nitra*. In: Lexikón stredovekých miest na Slovensku. Lukačka, Ján – Štefánik, Martin (eds.). Bratislava 2010, s. 283–293.

2 Keresteš, Peter: *Najstaršia kniha mesta Nitry 1681–1693. Edícia mestskej knihy so štúdiami k starším dejinám mesta*. Nitra 2018, s. 9–24; Tenže: *Libera civitas Nitriensis*. Niekoľko poznámok k urbánnym dejinám mesta Nitry v stredoveku a rannom novoveku. In: 30 rokov výskumu Nitrianskeho hradu. Zborník z rovnomennej konferencie. Bednár, Peter (ed.). Nitra 2019 (v tlači).

3 Doklady o Nitre ako meste v 9.–12. storočí zosumarizoval Uličný, Ferdinand: *Nitra – mesto v 9.–12. storočí*. In: *Nitra v slovenských dejinách*. Marsina, Richard (ed.). Martin 2002, s. 140–147.

hradia (suburbia) etablojúceho sa už od 9. storočia pod kniežacím hradom s vlastným predhradím (z neho sa vyvinulo rezidenčné Horné mesto),⁴ ktoré sa od obnovenia Nitrianskeho biskupstva okolo roku 1110 stalo zároveň aj biskupským sídlom. K etablovaniu výsadného Dolného mesta na pôvodnom teritóriu podhradía došlo udelením mestských výsad 2. 9. 1248 tunajším hosťom (mešťanom) zrejme primárne latinského (románskeho) a neskôr aj nemeckého a maďarského pôvodu od uhorského kráľa Bela IV. podľa vzoru Stoličného Belehradu (dnes Székesfehérvár v Maďarsku).⁵ Do etablojúceho sa výsadného mesta, ktoré bolo priamo vymedzené ohraňovaním v samotnom mestskom privilégii, nebolo poňaté osídlenie (ulica) západne od neho s Kostolom sv. Štefana z 11. storočia nazvané od druhej polovice 13. storočia Párovce (pôvodne Párovská ulica) so starobyľou osadou židovských kupcov, keďže tu existovalo šľachtické vlastníctvo a ani menšie majetkové celky medzi podhradím a hradným kopcom (predhradím), na ktorých neskôr, najskôr však od druhej polovice 13. storočia, vznikli samostatné ulice (platea, vicus) vo vlastníctve Nitrianskeho biskupstva a Nitrianskej kapituly (Kapitulská, Ďurkova, Mostná, Podzámska, Mníšska a Vikárska ulica), ktorí im v priebehu polovice 16. storočia poskytli vlastnú samosprávu, ktorá ich vyčleňovala od správy a jurisdikcie výsadného Dolného mesta.⁶ Krátko po právnom etablovaní mesta výsadami vzniklo aj mestské opevnenie Dolného mesta, ktoré vymedzilo výsadné Dolné mesto od okolitých celkov.⁷ Ďalší vývoj mesta zásadne ovplyvnilo jeho darovanie nitrianskym biskupom v roku 1288. Najnovší výskum preukázal, že výsadné Dolné mesto si aj po tom roku dokázalo udržať počas celého stredoveku a novoveku svoju samosprávu autonómiu voči zemepánovi, resp. jej podstatné znaky a vyvíjalo sa ako *libera civitas*, slobodné mesto.⁸ Výsadné Dolné mesto

- 4 Horné mesto (Civitas superior) v predhradí biskupského hradu bolo rezidenčnou štvrtou cirkevných hodnostárov (kanonikov kapituly), biskupských a kapitolských úradníkov a postupne aj šľachty. Nedisponovalo vlastnou samosprávou, jurisdikčne patrilo v sledovanom období pod Dolné mesto. Vďaka početne usadenej šľachte sa však postupne dostávalo do opozita voči nemu a odmietalo sa spolupodieľať na znášaní spoločných (najmä daňových) bremien. Bližšie k týmto sporom Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 77–81.
- 5 Obyvatelia (mešťania) tohto podhradía užívali isté slobody už pred udelením výsad v roku 1248, ich konkrétny rozsah však nie je známy (priamo o užívaní bližšie nešpecifikovaných slobôd hovorí aj samotné privilégium z roku 1248). K analýze a interpretácii mestského privilégia najmä Marsina, Richard: *Nitra vo včasnom a vrcholnom stredoveku*. In: Nitra. Fojtík, Juraj (ed.). Bratislava 1977, s. 27–41; o etnicite nitrianskych hostí bližšie Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 119–120. Privilégium priamo rozširovalo mestský chotár darovaním chotára zaniknutej dediny Čechy, čo nebolo doposiaľ presne interpretované. K tomu Keresteš, Peter: *K lokalizácii zaniknutých stredovekých sídlisk na Dolnej Nitre (Buš, Čechy, Čierna, Etejovce, Lutov, Piešťany, Tepličany)*. In: Ingenii ius. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi, CSc. Benková, Eva – Púčik, Marek (eds.). Bratislava 2017, s. 165–166.
- 6 K novému pohľadu na formovanie Dolného mesta, jeho urbanizmu a terminológii mesta ako zložitej sídliskovej aglomerácii najnovšie Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 82–103.
- 7 Tamtiež, s. 92–95.
- 8 Právne postavenie výsadného Dolného mesta staršia historiografia podceňovala; vôbec nebrala do úvahy jeho postavenie v podobe libera civitas (k tomu Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 37–47). Treba poznamenať, že hoci označenie libera civitas sa pre mestské sídliská v zemepanskom vlastníctve objavilo v uhorskom prostredí od začiatku 15. storočia (k tomu Ladányi, Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdésék a magyar városfejlődésben. Történelmi Szemle, 1980/3, s. 470–71), doposiaľ nebola táto špeciálna kategória miest analyzovaná. Tripartitum túto kategóriu miest neuznalo, hovorilo iba o slobodných kráľovských mestách (liberae regiae civitates) a mestečkách (oppida). Ako však ukazuje vývoj Nitry, jej výsadné Dolné mesto sa kategorizovalo ako libera civitas ešte aj v 17. a 18. storočí, ba jeho vývoj ukazuje

teda disponovalo v rámci kategórie zemepanských miest vyššou formou právneho postavenia ako klasické zemepanské mestá. Tradícia a postavenie „slobodného mesta“ boli v nitrianskej meštianskej komunite evidentne silne zakorenené, čo jej pomáhalo prežiť aj ataky zemepána (biskupov) na autonómiu mesta, ktoré sa začali od konca 15. storočia a v nasledujúcich troch storočiach vyhrocovali vzájomnú animozitu medzi nimi, ktorá pretrvala až do roku 1848.

Treba však objektívne poznamenať, že aj keď si výsadné Dolné mesto zachovalo z veľkej časti samosprávnú autonómiu, prechod do rúk zemepána v roku 1288 paralyzoval v jeho prípade najmä ekonomické možnosti mešťanov (príjem z regálnych práv) a neakceleroval ďalšie ekonomické stimuly, keďže zemepán už nitrianskym mešťanom nevylepšil ich hospodárske postavenie inými právnymi a ekonomickými výsadami. Tým úmyselne brzdil jeho progresívnejší vývoj, keďže jeho autonómiu, ktorú si mešťania udržali, považoval za poškodzovanie svojich zemepanských práv udelených donáciou z roku 1288 a doslova za ich upieranie (*derogamen iuris*).⁹

Doterajší stav bádania

Doposiaľ sa najväčšia pozornosť zo sakrálnych stavieb Nitra oprávnené sústreďovala na jej najstaršiu sakrálnu stavbu, Katedrálu sv. Emeráma na hradnom kopci, ktorá do seba inkorporovala starší predrománsky chrám rovnomenného patrocínia z 11. až 12. storočia (jeho spolupatrónmi sa stali aj sv. Andrej a Benedikt), postavený na mieste ešte staršej sakrálnej stavby z 9. storočia vysvätenej arcibiskupom Adalrámom pre nitrianskeho kniežata Pribinu okolo roku 828.¹⁰ Pozornosť sa sústreďovala aj na výskum zaniknutého Kláštora sv. Emeráma na úpätí vrchu Zobor a hľadanie jeho najstarších reliktov z poslednej tretiny 9. storočia.¹¹ Náš výskum však ukázal, že v areáli hradného kopca, teda v predhradí Nitrianskeho hradu, vznikla v stredoveku ešte jedna sakrálna stavba, ktorá unikala donedávna pozornosti historikom a archeológom – Kaplnka sv. Petra (nazývaná neskôr aj kostolom), ktorá nepochybne existovala už v 14. storočí a zanikla krátko po roku 1602 (stála na mieste dnešného Kostola sv. Petra a Pavla apoštolov z prvej polovice 17. storočia).¹² Nedá sa hypoteticky vylúčiť, že výstavba tejto sakrálnej stavby s patrocíniom sv. Petra v predhradí mohla prebehnúť už na úplnom začiatku 12. storočia a súvisieť s obnovou Nitrianskeho biskupstva a Nitrianskej kapituly okolo roku 1110. Týmto sakrálnym stavbám sa však ne-

na skutočne výnimočný príklad postavenia v rámci stále málo preskúmanej kategórie miest označovanej ako *libera civitas*.

9 K tomu Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 44–47.

10 Bližšie napríklad Bednár, Peter: *Siedma sezóna výskumu Nitrianskeho hradu*. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku (ďalej skrátené Avans) 1994, s. 29–31; Bednár, Peter: *Nitra v 9. storočí*. In: Dejiny Nitra. Fúsek, G. – Zemene, M. (eds.), s. 88–97; Bednár, Peter – Poláková, Zuzana: *Archeologický výskum Katedrály sv. Emeráma*. Avans 2008, s. 37–40; Judák, Viliam – Peter Bednár – Medvecký, Jozef (eds.): *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra 2011.

11 Samuel, Marián: *Najnovšie výsledky archeologických výskumov Zoborského kláštora v Nitre*. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 22, 2010, s. 248–257.

12 Keresteš, Peter: *Neznáma sakrálna stavba Nitra*. Pamiatky a múzeá 60, 2011, č. 4, s. 17–18.

budeme v tejto štúdií venovať, keďže boli súčasťou hradu a jeho opevneného predhradia (Horného mesta) a nie samotného výsadného Dolného mesta.

Lokalizácia sakrálnych stavieb vo výsadnom Dolnom Nitre a správna identifikácia ich patrocínií je už oveľa komplikovanejšia. Spôsobila to, ako už bolo uvedené na začiatku, nielen absencia vlastných písomností mesta pred rokom 1681, ale aj fakt, že mesto, najmä v rokoch 1550 až 1670, bolo devastované vojenskými oddielmi cisárskej a osmanskej armády, ktoré víceré sakrálne objekty ešte v priebehu 16. a 17. storočia deštruovali. Cirkevnej topografii Dolného mesta a celkovo profánnej topografii Nitry sa doposiaľ nevenovala primeraná pozornosť a prakticky až dodnes sa nestala predmetom samostatného výskumu. Výskum cirkevného historika, nitrianskeho opáta Gabriela Czeizela z rokov 1900 a 1911, ktorý sa pokúsil o lokalizáciu stredovekého zaniknutého františkánskeho Kláštora Panny Márie, zostal zabudnutý a nevyužitý.¹³ Výsledky jeho výskumov o tomto kláštore, publikovaných maďarsky, nevyužil neskôr ani Václav Mencl, ktorý svojou všeobecnou lokalizáciou polohu tohto kláštora pre mladších bádateľov ešte viac zahmlil.¹⁴ Okrem krátkej štúdie Alexandra Ruttkaya z roku 1993 o topografii mesta vo včasnom stredoveku sa problematika samostatne neriešila.¹⁵ Jednotliví autori sa lokalizácie sakrálnych sporných stavieb venovali len okrajovo v rámci monografií dejín mesta (1977, 1998, 2010). Výsledkom týchto hmlistých poznatkov o sakrálnej architektúre Dolného mesta bolo aj publikovanie jeho viacerých topografických máp s chybnými zakresleniami sakrálnych objektov v jeho priestore.¹⁶ Jednoznačná bola medzi bádateľmi doposiaľ iba lokalizácia dvoch (dnes už neexistujúcich) sakrálnych stavieb vo výsadnom Dolnom meste – Kostola sv. Michala na Vršku, ktorý bol postavený zrejme už v 9. storočí a zanikol na prelome 16. a 17. storočia (stál na mieste dnešnej Kaplnky sv. Michala postavenej v roku 1739) a Kostola sv. Jakuba, bývalého mestského kostola, vybudovaného zrejme až v polovici 13. storočia nitrianskymi mešťanmi a zbúraného na konci 18. storočia (jeho veža bola zbúraná až v roku 1880), ktorý stál na dnešnom Svätoplukovom námestí (medzi divadlom a starým mestským domom, dnešným Ponitrianskym múzeom). Najväčšie nejasnosti v cirkevnej topografii výsadného mesta prinášala lokalizácia františkánskeho Kláštora

13 Czeizel, Gábor: *Nyitra multja és Nyitравármegyei monografia*. Nyitra 1900, s. 49, Tenže: *A szentferencrendiek Nyitrán*. Nyitra 1911, s. 14–15; Keresteš, Peter: *Zaniknutý františkánsky Kláštor Panny Márie v Nitre*. Pamiatky a múzea 67, 2018, č. 3, s. 48–51.

14 Mencl, Václav: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Kniha prvá. Praha – Prešov 1937, s. 355.

15 Ruttkay, Alexander: *Zur topographie von Nitra (Neutra) in 12.–14. Jahrhundert*. Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 40, 1996, s. 488–499.

16 Nepochopením polohy kláštora i celkovo situovania sakrálnych objektov vo včasnostredovekej Nitre je mapka sakrálnych objektov v meste v poslednej monografii mesta z roku 1998 (Fusek, G. – Zemene, M. (eds.): *Dejiny Nitry*, s. 175), kde je objekt františkánskeho Kláštora Panny Márie zakreslený pod Kostolom sv. Michala a františkánsky Kostol Panny Márie (ako samostatný objekt!) priamo v Dolnom meste na mieste v dejinách Nitry doteraz opomínaného Kostola sv. Ondreja (dnes poloha piaristického Kostola sv. Ladislava), ktorý navyše na tejto mape vôbec nefiguruje. Podobne je to aj s mapou sakrálnych objektov v Nitre v 9.–11. storočí v práci Baxa, Peter – Maříková-Kubková, Jana (eds.): *Dedičstvo Karola Veľkého*. The Legacy of Charlemagne. Sprievodca výstavou. Bratislava–Praha 2017, s. 76 (autori mapy P. Baxa, P. Bednár, M. Ruttkay, E. Stuchlíková), kde je v areáli Dolného mesta zakreslený iba Kostol Panny Márie (ktorý v 11., ba ani v 12. storočí ešte neexistoval) a pod ním Kostol sv. Michala; opätovne chyba Kostol sv. Ondreja a Kostol sv. Petra v Hornom meste (k nemu Keresteš, P.: *Neznáma sakrálna stavba*, s. 17–18).

Panny Márie, jej vzťah s rovnomenným Kostolom Panny Márie na Kalvárii a rovnako aj otázka zasvätenia archeológmi predpokladanej sakrálnej stavby (neznámeho patrocínia) na Vršku datovanej predbežne do 9. storočia, predchodcu dnešného barokového Kostola sv. Ladislava z prvej polovice 18. storočia (býval najčastejšie stotožňovaný práve so spomenutým Kláštorom Panny Márie). Najnovšie bádanie z roku 2018 jasne preukázalo, že Kostol Panny Márie a predpokladaný kostol pod dnešným Kostolom sv. Ladislava sú dve odlišné sakrálne stavby. Archeológmi predpokladaný kostol pri Kostole sv. Ladislava treba identifikovať ako Kostol sv. Ondreja.¹⁷ Doterajšia historiografia tento ondrejský kostol a jeho postavenie v stredovekých dejinách mesta opomenula. Prvá syntéza dejín Nitry z roku 1977 ho vôbec nespomína (hovorí len o Jakubovi, Michalovi a Panne Márii, ktorú však nesprávne stotožňuje s Kostolom Nanebovstúpenia Panny Márie na Kalvárii). V poslednom spracovaní dejín Nitry v roku 1998 a opätovne aj v lexikografickom spracovaní stredovekých dejín Nitry z roku 2010 bol ondrejský kostol opäť opomenutý a „vynechaný“ z dejín mesta (hovorí sa iba o sv. Jakubovi, Panne Márii a Michalovi, ktorý je nesprávne nazývaný aj Mikulášom,¹⁸ navyše františkánsky Kostol a kláštor Panny Márie je lokalizovaný na miesto polohy v publikácii neuvádzaného Kostola sv. Ondreja). Bádania doteraz do polohy Kostola sv. Ondreja umiestňovali františkánsky Kláštor Panny Márie, ktorý však stál na úplne inom mieste, dokonca mimo mestského opevnenia.¹⁹

Kostol sv. Ondreja

Najdominantnejším a zjavne asi pôvodne aj najvýznamnejším a možno aj najstarším sakrálnym objektom výsadného Dolného mesta bol Kostol sv. Ondreja situovaný na predĺženom návrší v pôvodnom suburbiu.²⁰ Kostol bol súčasťou staršieho opevneného hradiska veľkomoravského a včasouhorského pôvodu existujúcim na takmer celej ploche tohto návršia (s rozlohou až 13 ha), avšak v čase jeho etablovania do výsadného mesta (definitívne v roku 1248) už dávno stratilo svoju pôvodnú funkciu. Tento hradiskový kostol bol v 12. a 13. storočí dokonca výrazne opevnený menšími tzv. flankovacími vežami,

17 Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 103–104.

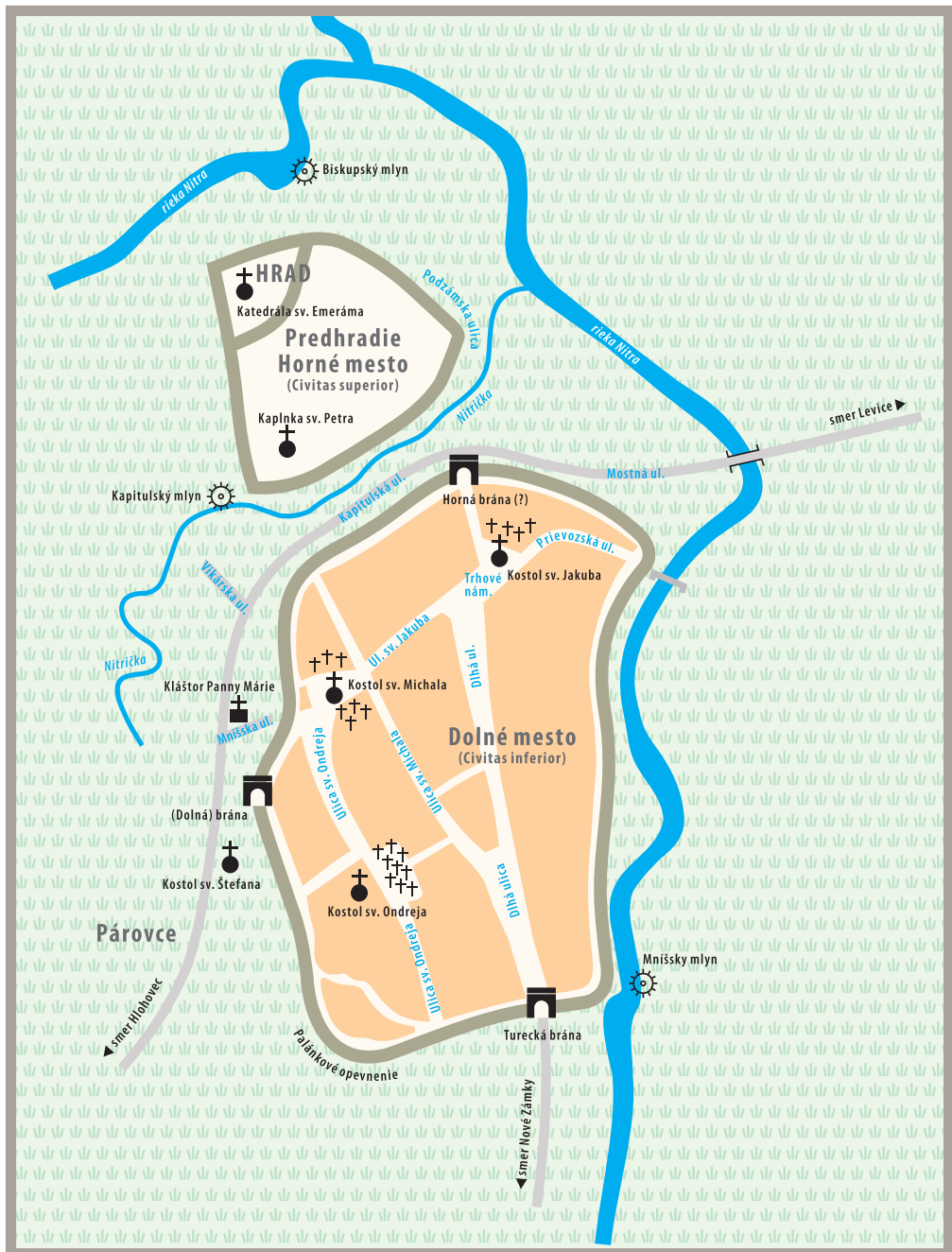
18 V edícii listiny z roku 1341, publikovanej roku 1924 (Dedek, Ludovicus: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis III*. Strigonii 1924, s. 400–401, č. 578), sa síce uvádza Kostol sv. Mikuláša, takýto kostol však v Nitre nikdy nestál. Ide zjavne o omyl pisára listiny (alebo jej editora), ktorý tak chybné zapísal Kostol sv. Michala, čo napokon vyplýva aj z historických súvislostí. Bližšie Keresteš, P.: *Najstaršia kniha*, s. 103, pozn. 283.

19 K nesprávnym lokalizáciám napr. Mencl, V.: *Stredoveká architektúra*, s. 355; Marsina, R.: *Nitra*, s. 36; Ruttkay, A.: *Zur topographie*, s. 490; Fusek, G. – Zemene, M. (eds.): *Dejiny Nitry*, s. 161, 173, 175; Lukačka, J. – Štefánik, M. (eds.): *Lexikón stredovekých miest*, s. 289; Baxa, P. – Maříková-Kubková, J.: *Dedičstvo*, s. 76; Ruttkayová, Jaroslava – Ruttkay, Matej: *Záchraný archeologický výskum na Školskej ulici v Nitre*. Avans 2007, s. 166; Bednár, Peter – Poláková, Zuzana: *Dokumentácia v krypte kostola sv. Ladislava v Nitre a kratší záchraný výskum v jeho exteriéri*. Avans 2010, s. 44.

20 Návršie dlho nemalo vlastný názov, až v 19. storočí sa začalo nazývať maďarsky *Andrásdomb*, teda Ondrejský vršok, skrátene neskôr *Andrášok*. Názov sa však vžil skôr pre severnú časť návršia (s Kostolmi sv. Michala a blízkeho Kláštoru Panny Márie), hoci nositeľ pomenovania, Kostol sv. Ondreja, ležal paradoxne v južnej časti návršia. V súčasnosti sa používa pre túto lokalitu v meste miestny názov Vršok (alebo Na Vršku).

Topografia Dolného mesta do konce 16. storočia

Obr. 1: Topografická mapa mesta Nitra do konce 17. storočia.
(Autor: Peter Keresteš, kresba: Peter Vince)

ktoré boli archeologickým výskumom objavené v jeho blízkosti na troch miestach.²¹ Jeho súčasťou bol aj rozsiahly cintorín, ktorý siahal východne až do stredu dnešnej Školskej ulice,²² neskôr však jeho časť ustúpila rodiacej sa parcelácii výsadného mesta. Ako sme uviedli vyššie, doterajšia historiografia zaoberajúca sa dejinami mesta Kostol sv. Ondreja opomenula, resp. predpokladaný kostol v areáli dnešného piaristického Kostola sv. Ladislava na Vršku len hypoteticky a nesprávne stotožňovala s Kostolom (a kláštorom) Panny Márie.²³ Paradoxne patrocínium tejto starej sakrálnej stavby nielenže do 18. storočia zachoval v topografii mesta názov Ulice sv. Ondreja, ale aj doposiaľ nepovšimnutá a pri výskume dejín mesta opomenutá písomná správa o tomto kostole už z roku 1301, ktorá jasne identifikuje jeho zasvätenie sv. Ondrejovi (*ad ecclesiam Beati Andree apostoli*).²⁴ Kostol sa vtedy ako jeden z miestopisných bodov uviedol v rozsudku majetkovej delby medzi šľachticmi Gálom a Paškom z rodu Búš a ich príbuzným Gregorovým synom Alexandrom a Marekom zvaným Niger z rodu Par, šľachticmi z Párovieč, ktorá sa týkala delby pozemku ich opustenej kúrie. Jednou hraničnou líniou pri delení pozemku na dve polovice medzi uvedené sporné strany bola aj cesta vedúca z Párovieč ku Kostolu sv. Ondreja.²⁵ Táto správa je zároveň jedinou písomnou správou o ondrejskom kostole zo stredoveku. Zachytáva ho neskôr až „veduta“ Nitra od anonymného autora (podľa nás ide skôr o pracovný náčrt vojenského veliteľa o meste a jeho strategických bodoch) datovaná do roku 1562.²⁶ Na nej je zreteľne vidieť, že kostol bol nielen opevnený silným múrom, ale svojou majestátnosťou dominoval celému výsadnému Dolnému mestu; zjavne išlo o jeho najväčší sakrálny objekt spomedzi ostatných. Súčasťou spomenutej vojenskej skice (priamo nad zobrazením výsadného mesta) bol doposiaľ bádateľmi nepovšimnutý taliansky nápis napísaný neznámym vojenským veliteľom v znení: „*Toto tu dole je neobývaný kláštor. Z tohto kláštora sa dá dostať do hradu a v meste Nitre sa dá urobiť veľká škoda. Bude treba ho celý zbúrať a taktiež obidva tieto kostoly, čo sú na kopci* (tu ide o Kostol sv. Ondreja a Kostol sv. Michala – pozn. autora). *Nepriateľ by sa tam mohol vnútri opevniť a ovládať celé okolie a nikto*

21 Chropovský, Bohuslav: *Včasnostredoveké pohrebisko v Nitre*. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV. 10, 1962, s. 149–158; Ruttkay, A.: *Zur topographie*, s. 490.

22 Ruttkayová, J. – Ruttkay, M.: *Záchranný archeologický výskum na Školskej ulici*, s. 166.

23 Porovnaj k tomu text k poznámkam č. 16 až 18.

24 Sedlák, Vincent: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I*. Bratislava 1980, s. 43–44, č. 35.

25 Okrem tohto bodu sa v rozhraničení spomenuli ako medzníky veľká priekopa (magnum fossatum), pod ktorou treba rozumieť už vtedy existujúcu priekopu pred opevnením mesta, akúsi starú studňu obrastenu tŕstím a krovím a veľkú cestu vedúcu z Párovieč do mesta (zjavne dnešná Párovská ulica).

26 Publikovaná bola už v Dejinách Nitra z roku 1977 (Fojtík, J. (ed.): *Nitra*, príloha za s. 49) i v monografii dejín mesta z roku 1998 (s. 188), v ktorej bol vyretušovaný pôvodný taliansky sprievodný text, ktorý má mimoriadnu vypovedaciu hodnotu pre dejiny sakrálnych stavieb mesta. Informácie z toho textu prekvapivo doposiaľ neboli využité pri výskume dejín mesta a jeho topografie (ani v uvedených monografiách). Originál vojenskej skice je uložený v Kriegsarchiv Wien, Abt. Kartensammlung, sign. Glh.447-5a, Abt. Feldakten, sign. 1562, 8.2.

by už nemohol mať z Nitry úžitok“.²⁷ Keďže na nasledovnej vedute mesta z roku 1578²⁸ už Ondrejský kostol nefiguruje (na rozdiel od Kostola sv. Michala), je evidentné, že v zmysle vojenskej inštrukcie bol v rokoch 1562 až 1578 zničený. Jeho deštrukciu teda vykonali zo strategických dôvodov priamo cisárske vojská, aby sa nestal oporným bodom nepriateľa (Turkov) voči pevnosti na hrade. Ulica sv. Ondreja sa po výstavbe kláštora a Kostola sv. Ladislava v prvej polovici 18. storočia začala nazývať aj Ulicou sv. Ladislava (*Szent László utca*).²⁹ Jej nový názov sa však neujal, pre ulicu sa vžil v 19. storočí názov Piaristická ulica, podľa rehole tunajšieho kláštora usadenej v meste na prelome 17. a 18. storočia a názov Ondrejskej ulice definitívne zanikol. Najnovšie výskumy v okolí Kostola sv. Ladislava, ktorý evidentne stojí na mieste pôvodného ondrejského kostola, zatiaľ iba naznačujú existenciu staršej sakrálnej stavby a najmä jeho rozsiahleho prikostolného cintorína.³⁰

Kostol sv. Jakuba

Príchod hostí (hospites) do výsadného mesta, ktorí v jeho severnom cípe založili nové a väčšie trhové miesto, viedol zrejme k výstavbe ďalšej (dnes už neexistujúcej) sakrálnej stavby v ňom – Kostola sv. Jakuba, patróna kupcov a obchodníkov, pri ktorom vznikol aj prikostolný cintorín.³¹ Pri už spomenutej metácii mesta z roku 1247 (predchádzala udeľeniu výsad v roku 1248)³² sa ešte tento kostol nespomínal, čo je dosť zvláštne, pretože ležal v blízkosti priebehu hraníc samotného intravilánu výsadného mesta. To podľa nášho názoru dokladá, že v čase metácie ešte neexistoval a teda bol postavený iba krátko po nej. Dokladá to aj jeho pomerne excentrické situovanie na kraji výsadného mesta takmer pri opevnení.³³ V čase súpisu pápežských desiatkov v rokoch 1334–1337 bol už najbohatším v Dolnom meste. Stal sa jeho najvýznamnejším sakrálnym objektom (mestským kostolom). Do jeho krypty sa dávali pochovávať až do jeho zbúrania v roku 1789 významní

27 V origináli text znie: „Questo qua soto siene uno convento | disabitato. Di questo convento si pole tirare | nelo castello et nela città di Nitria pole fare | grande dano. Saria da bisogno arrovinarlo tuto | et cosi tute doi queste gesie che sopra lo monte | uno nemicho si ci poteria fortificarsi | dentro di subito et dominari tuta | la campagna et nesuno | poteria reusire di Nitria“. Text prepísal a preložil ThLic. Martin Bošanský, PhD., za čo mu srdečne ďakujem.

28 Publikovaná vo Fojtík, J. (ed.): *Nitra*, príloha za s. 49.

29 Štátny archív v Nitre (ďalej ŠANR), Magistrát mesta Nitra, Mestský protokol 1681–1750, p. 607.

30 Posledný, rozsahom menší prieskum barokového Kostola sv. Ladislava v roku 2010 nepriniesol nové objavy starších architekúr pod kostolom, potvrdil však existenciu staršieho cintorína aj severne od jeho presbytéria. Bednár, P. – Poláková, Z.: *Dokumentácia v krypte kostola sv. Ladislava*, s. 42–44.

31 O stavbe kostola sa ešte na konci 17. storočia rozprávala legenda, že ho založil mešťan a obuvnícky majster Jakub, ktorý zomrel bez zanechania potomkov. Zápis sa nachádza v cirkevnej matrike mesta z rokov 1692–1741; ŠANR, Zbierka cirkevných matrik, r. k., Nitra-Dolné mesto, inv. č. 932, s. 765: „aedificata (:uti refertur:) a quodam Jacobo nomine et opificio Vargha, qui fuit absque consolationem haeredum mortus“ (legendu spomína už Vagner, József: *Adatok a Nyitra-városi plebániák történetéhez*. Nyitra 1902, s. 23).

32 Metácia bola uskutočnená ešte pred udelením výsad v roku 1248 a jej text bol následne inzerovaný do textu samotného privilégia.

33 Niektorí autori predpokladajú jeho starší pôvod (napr. Lukačka, Ján: *Nitra v období neskorého stredoveku*. In: *Dejiny Nitry*. Fusek, G. – Zemene, R. (eds.), s. 161), hoci v metácii z roku 1247 sa nespomína.

nitrianski mešťania (z kostola zostala po asanácii iba veža zbúraná v roku 1880). V 16. storočí sa tento hlavný mestský kostol stal dokonca aj miestom zasadnutí kongregácií Nitrianskej stolice (župy).³⁴ Niektorí historici sa domnievajú, že ležal za hranicami mestského opevnenia.³⁵ Naznačuje to údaj listiny z roku 1402, v ktorej farár Ján z jakubského kostola žiadal kastelána Nitrianskeho hradu o zabezpečenie bezpečnosti kostola pred možnými útokmi. V nej sa skutočne o ňom hovorí ako o ležiacom „*extra muros*“.³⁶ V tomto prípade sa však podľa našej interpretácie zjavne myslela poloha kostola voči opevneniu Horného mesta a nie Dolného, keďže vydavateľom listiny bol sám kastelán nitrianskeho hradu Ján Ceder.³⁷ Bolo by nelogické, aby nitrianski hostia (mešťania) stavali tesne po získaní kráľovských výsad v roku 1248 svoj farský kostol za mestským opevnením. Práve naopak, postavili si ho v rámci opevnenia, teda jediného väčšieho priestranstva pri opevnení a v blízkej vzdialenosti od ďalšieho Kostola sv. Michala, situovaného vyššie v severnej časti Vršku. Na časť základov Kostola sv. Jakuba z lomového kameňa spoločne so stopami po osáriu sa narazilo v polovici 80. rokov 20. storočia pri budovaní Divadla Andreja Bagara (na ploche oproti budove bývalého mestského domu, dnes Ponitrianskeho múzea), ktorému ustúpila časť pôvodnej historickej zástavby na Svätoplukovom námestí. Základy boli odkryté len fragmentárne a nebolo ich možné bližšie datovať.³⁸

Kostol sv. Michala

Zaniknutý stredoveký Kostol sv. Michala existoval už v čase spomenutej metácie mestského chotára (1247) a udelenia výsad (1248). Táto sakrálna stavba bola pravdepodobne staršou ako vyššie spomenutý jakubský kostol, zrejme ešte z čias predvýsadného Dolného mesta. Nepriamo ho možno na základe zatiaľ pomerne skromných archeologických stôp datovať už do 9. storočia.³⁹ Jeho súčasťou bolo rozsiahle pohrebisko zasahujúce do dnešnej Kupeckej a Farskej ulice, na ktorom sa pochovávalo do polovice 12. storočia. Vtedy sa funkcia tohto sepulkralného priestoru začala meniť v prospech zástavby etablu-

34 Keresteš, Peter: *Najstarší kongregačný protokol Nitrianskej stolice a jej správa v rokoch 1572–1607*. Slovenská archivistika 40, 2005, č. 1, s. 38, pozn. 34.

35 Lukačka, J.: *Nitra v období vrcholného stredoveku*, s. 173.

36 Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár Budapest, *Diplomatikai Levéltár 8 700: „ecclesie sancti Jacobi extra muros Nitriensis civitatis“*.

37 Systematický prieskum termínov „*extra muros*“ a „*intra muros*“ nám v prípade Nitry ukázal, že ho treba posudzovať opatrne a vždy v kontexte obsahu listiny i samotného jej vydavateľa (prípadne pisára), ktorý nemusel vždy správne poznať pomery v meste. Dokladá to napríklad aj údaj o Kaplnke sv. Petra, o ktorej sa v stredovekých listinách hovorí aj ako o ležiacej „*intra muros*“ (1416), dokonca „*in suburbio*“ (1438) atď., hoci jednoznačne ležala v Hornom meste (na mieste novšieho Kostola sv. Petra a Pavla apoštolov), ako to dokladajú aj ďalšie pramene.

38 Hrubec, Ivan – Császta, Juraj: *Nález architektonických zvyškov v centre Nitry*. Avans 1987, s. 53–54; Ruttkayová, Jaroslava – Ruttkay, Matej: *Výsledky výskumu v Nitre-Starom meste v r. 1994*. Archeologia historica 22, 1997, s. 109.

39 Toto datovanie je veľmi približné a zatiaľ ho len naznačujú nálezy románskych pieskovcových kvádrov pochádzajúcich z vrstiev starších ako 10.–11. storočie, objavených počas výskumu na Kupeckej ulici v roku 1994; k tomu Samuel, Marián: *Krátky záchranný výskum na ulici Na Vršku v Nitre*. Avans 2010, s. 219–221.

júceho sa výsadného mesta a jeho extenzívnej parcelácii.⁴⁰ Kostol sa spomína aj v súpise pápežských desiatok z rokov 1334–1337. Od polovice 13. storočia jeho funkciu farského kostola prebral „hostovský“ (mestský) Kostol sv. Jakuba. Kostol sv. Michala, doložený aj v roku 1532,⁴¹ bol zničený v polovici 17. storočia, definitívne po roku 1630, keď už bol v ruinách. Hoci ho zachytáva už spomenutý vojenský náčrt mesta z roku 1562, v ktorom sa ho odporúčalo takisto zbúrať zo strategických vojenských dôvodov (spolu s Kostolom sv. Ondreja), evidentne z tejto dvojice kostolov prežil, keďže ho zachytáva aj veduta mesta z roku 1578 (naproti tomu však ondrejský už nie).⁴² Na mieste pôvodného stredovekého kostola dal nitriansky mešťan a richtár Lukáš Brezovič postaviť v roku 1739 nový barokový Kostol sv. Michala archanjela, ktorý stojí dodnes.⁴³

Kláštor Panny Márie

Najviac nezodpovedaných otázok je spojených s posledným kostolom v rámci výsadného Dolného mesta, Kostolom Panny Márie s Kláštorom, resp. Konventom Panny Márie žobravého rádu menších bratov – františkánov (*fratrum minorum Ord. S. Francisci in Claustro B. Virginis in suburbio civitatis Nitriensis*), najmä s jeho presnou lokalizáciou v Dolnom meste a vzťahu k jeho dvojičke – inému stredovekému nitrianskemu kostolu s rovnomeným patrocíniom Panny Márie na vrchu Kalvária, o ktorom budeme hovoriť v závere tohto príspevku. Poloha zaniknutého kláštora sa až do súčasnosti kladie v rámci nitrianskeho Dolného mesta rôzne. Tento jav potom označil viaceré aj súčasné topografické mapy stredovekej Nitry, na ktorých býva kláštor rozmanito a nepresne zakreslený. Najčastejšie sa kladie len veľmi všeobecne do polohy „Na vršku“, teda do areálu opevneného Dolného mesta, kde ho umiestnil už v roku 1937 V. Mencl.⁴⁴ Kláštor Panny Márie bol založený františkánmi niekedy v rokoch 1230 až 1247⁴⁵ na samotnom okraji výsadného Dolného mesta. Ich objekt (kostol) je doložený po prvýkrát pri metácii mestského chotára v roku 1247. Z jej znenia vyplýva, že sa nachádzal v blízkosti inej sakrálnej stavby Dolného mesta,

40 Ruttkayová, J. – Ruttkay, M.: *Výsledky výskumu v Nitre*, s. 109. Fundovaný cirkevný historik G. Czeizel (Czeizel, Gábor: *Nyitra multja és a Nyitrávármegyei monografia*. Nyitra 1900, s. 48) uvádza, že v okolí Kostola sv. Michala a bývalej budovy sporiteľne ľudia pri stavebných prácach ešte v jeho časoch (okolo roku 1900) veľmi často nachádzali kostrové zvyšky. Predpokladal, že pohrebisko smerovalo až k Palánkovej ulici do okolia tam existujúcej sochy Panny Márie, kde ešte okolo roku 1850 boli vraj posledné zvyšky náhrobníkov a drevených krížov. Tento priestor bol podľa neho najstarším pohrebným miestom podhradia.

41 Diecézny archív v Nitre (ďalej DAN), Archív Nitrianskej kapituly (ďalej ANK), Hodnoverné miesto, Autentický protokol, num. 1, p. 32.

42 V testamente z roku 1630 sa odkazuje finančná čiastka: „*Item Templo S. Michaelis, quod est dirutum*“. Uvádza Vagner, József: *Adalékok a Nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra 1896, s. 215.

43 Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 29: „*ubi olim fuisse extracta ecclesia parochialis*“.

44 Porovnaj k tomu text k poznámkam č. 16–18 a príslušné poznámky pod čiarou.

45 Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 4, 6–8; dejinami kláštora sa najpodrobnejšie zaoberal v roku 1911 G. Czeizel (Czeizel, G.: *A szentferencrendiek Nyitrán*. Nyitra 1911, s. 5–84), ktorý jeho výstavbu datuje do roku 1230 (s. 10–11) na základe údajov z Prayovho kódexu a jeho založenie pripisuje nitrianskemu biskupovi Jakubovi. Názory o usadení františkánov v Nitre zosumarizoval Hudec, Rudolf: *Františkánska rehoľa v Nitre*. In: *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 2002, s. 271–272.

Kostola sv. Michala, avšak už mimo intravilánu mesta. V metácii totiž hranica chotára mesta viedla „medzi Kostolom Panny Márie a Kostolom sv. Michala (*inter ecclesias beatae Virginis et beati Michaelis*)“ ležiaceho vo vnútri mesta. Františkánsky kostol s kláštorm, hoci bol v tesnom susedstve michalského, musel byť pôvodne založený mimo hraníc výsadného mesta. Pri kreovaní jeho opevnenia (palankového s mestskými bránami a vežami), ktoré muselo vzniknúť len krátko po udelení mestských výsad v roku 1248, nebol doň včlenený. Napriek informácii v texte metácie z roku 1247 bádatelia, zaoberajúci sa dejinami Nitry, situovali františkánsky Kostol Panny Márie stále do areálu opevneného Dolného mesta a do rôznych polôh v rámci neho, čo jej znenie vylučuje. Františkáni ako mendikatívna rehoľa sa usadzovali obyčajne na okrajoch miest, pri hradbách, a tak to bolo evidentne aj v Nitre – metácia naznačuje, že to bolo za opevnením Dolného mesta od Pároviec v tesnej blízkosti jednej z hlavných mestských brán.⁴⁶ V roku 1317 bol Kláštor Panny Márie vypálený prívržencami Matúša Čáka, ktorý vypálili a zdevastovali celé mesto. Zo správy z roku 1321 vyplýva, že si v ňom viacerí šľachtici a zaiste aj mešťania Nitry uchovávali svoje najcennejšie dokumenty.⁴⁷ V rokoch 1334–1337 bol (ako Kostol Panny Márie) evidovaný aj v pápežskom registri desiatkov. Hľadanie polohy kláštora priamo v Dolnom meste spôsobila skutočnosť, že vo viacerých listinách z rokov 1449–1558 sa skutočne hovorí o jeho polohe „*in suburbio Nitriensi*“ či „*in suburbio civitatis Nitriensis*“ atď. Termín *suburbium* mal však širší význam a nezahŕňal iba vlastné suburbium, t. j. výsadné Dolné mesto, ale aj ostatnú časť mesta (celé širšie podhradie). Existujú doklady, ktoré jasne potvrdzujú znenie metácie z roku 1247, t. j. že objekt kláštora existoval mimo areálu opevneného mesta. V správe o vypálení kláštora familiármi Jána Forgáča z roku 1441 sa hovorí o jeho polohe „*extra muros*“,⁴⁸ v roku 1516 zas je uvádzaný „*extra civitatem Nitriensem*“ a v roku 1558 zas „*monasterium... extra moenia et muros civitatis*“.⁴⁹ Ku františkánskemu kláštoru patrila na rieke Nitre aj mlyn zvaný Mníšsky (*mola Monachorum, Baráti malom*), ktorý bol podľa správy z roku 1449 „*super fluvio Nitriensi prope idem claustro situati*“, t. j. v tesnej blízkosti kláštora.⁵⁰ V skutočnosti ležal až na opačnej strane areálu Dolného mesta, na konci dnešnej Mlynskej ulice. Tento starý mlyn existoval stále pod názvom Mníšsky (*Baráti malom*) ešte v 19. storočí. Patrila Nitrianskej kapitule, ktorá ho zvykla prenajímať nitrianskym mešťanom. Tým, že kláštor bol situovaný mimo opevnenia Dolného mesta, pred hradbami a v blízkosti mestskej brány, nebol dostatočne chránený pred vojenskými útokmi. V staršej aj novej literatúre sa síce tvrdí, že bol zničený v roku 1552 alebo 1558,⁵¹ to však nie je úplne presné. V listine kráľa Ferdinan-

46 Podľa metácie mestského chotára z roku 1247 sa kostol nachádzal v susedstve kúrie hradskeho vojaka Blažeja, syna Petra a akéhosi paláca istého Vadaša, pod ktorými treba jasne rozumieť obyvateľov Pároviec v postavení hradskeho vojaka.

47 Sedlák, Vincent: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* 2. Bratislava 1987, s. 282.

48 Cituje už Hudec, R.: *Františkánska rehoľa*, s. 272, pozn. 6.

49 DAN, ANK, Súkromný archív, šk. 4, bez sign.

50 DAN, ANK, Súkromný archív, šk. 4, bez sign.

51 J. Vagner hovorí o zničení kláštora v roku 1558 (Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 8–9); Hudec, R.: *Františkánska rehoľa*, s. 272 (hovorí o opustení kláštora v roku 1552); Mrva, Ivan: *Nitra vo včasnem novoveku*. In: Dejiny Nitry. Fusek, G. – Zemene, M. (eds.), s. 207 (o zničení v roku 1552).

da II. z roku 1558, ktorou postupuje Mníšsky mlyn patriaci ku kláštoru františkánom z Bratislavy, sa len hovorí o tom, že kvôli blízkosti Turkov nebol dosť bezpečný a preto bol mníchmi opustený a prázdny. Evidentne teda stál. Zároveň sa uviedlo, že mlyn im odovzdal iba do návratu mníchov do kláštora.⁵² Objekt kláštora stál v meste ešte v roku 1562, keď ho neznámy vojak (veliteľ) talianskeho pôvodu zachytil s Kostolmi sv. Ondreja i Michala na už spomenutej vojenskej skici mesta.⁵³ Jej autora zaujal práve v tom čase už opustený samotný kláštor, ku ktorému pripísal nami už raz odcitovaný text: „*Toto tu dole je neobývaný kláštor. Z tohto kláštora sa dá dostať do hradu a v meste Nitre sa dá urobiť veľká škoda. Bude treba ho celý zbúrať a taktiež obidva tieto kostoly, čo sú na kopci (Kostol sv. Ondreja a Kostol sv. Michala – pozn. autora). Nepriateľ by sa tam mohol vnútri opevniť a ovládať celé okolie a nikto by už nemohol mať z Nitry úžitok*“.⁵⁴ Tento text dokladá, že kláštor existoval mimo opevnenia mesta a mal strategický vojenský význam ako opevnený bod, z ktorého sa dalo dostať na hrad i do opevneného mesta.

V roku 1578 panovník Rudolf II. potvrdil koncesiu na užívanie majetkov opustených nitrianskych františkánov (udelenú ešte v roku 1558) františkánom z Bratislavy, z čoho sa dá predpokladať, že krátko pred rokom 1578 definitívne organizačne zanikol.⁵⁵ V roku 1578 sa už hovorí o „*desertum claustrum*“ – opustenom kláštore.⁵⁶ V roku 1582 sa spomína *Barátháza inak Vnútorná Ďurkova ulica (Kölső Györk alias Baratháza*, zjavne ide o Mníšsku, neskôr Peklovú ulicu), pričom spôsob zachytenia názvu reflektuje skutočnosť, že opustený objekt kláštora ešte stál.⁵⁷ Prvý doklad o ňom ako ruine (*monasterii diruti*) pochádza z roku 1592, keď sa uskutočnilo z podnetu provinciála rádu vyšetrovanie o jeho majetkoch.⁵⁸ Kláštor teda nezničili Turci v roku 1552 alebo 1558, ako sa mylne tvrdilo, ale z vojenských strategických dôvodov cisárske vojská, a to v rokoch 1578–1592. Jeho polohu, a to dosť verne, napokon zachytáva veduta Nitry podľa predlohy z roku 1578, zobrazujúca o niečo starší stav pred rokom 1562.⁵⁹ Kláštor (označený ako *Ecclesia B.M.V. et Conv. FF.*) bol na nej zakreslený na úplnom okraji mesta v blízkosti Kostola sv. Michala. Na základe historických a topografických súvislostí možno teda presne lokalizovať polohu františkánskeho Kláštora Panny Márie v Nitre. Situovaný bol v Mníšskej ulici (*platea Monachorum, Barát utca*), neskôr nazývanej Peklová a po roku 1918 Na Andrášku. Táto ulica zanikla výstavbou modernej Nitry. Nachádzala sa medzi dnešnou ulicou J. Wurmara a Mariánskou a ústila od Ďurkovej ulice ku Kostolu sv. Michala. Mníšsku ulicu

52 DAN, ANK, Súkromný archív, šk. 4: „*molendinum super fluvium Nitra extractum habuerint, illudque semper ad monasterium ordinis ipsorum extra moenia et muros civitatis et oppidi Nitriensis fundatum possederint, quod nunc idem monasterium propter hostium Thurcarum nimiam propinquitatem et propterea non securam satis, in illo fratrum mansionem fratribus ispis vacuum et desertum habetur*“.

53 Pozri text v pozn. 25.

54 Pozri text v pozn. 26.

55 DAN, ANK, Súkromný archív, šk. 4.

56 ŠANR, Magistrát mesta Nitry, bez sign., Transumpt listín Ostrihomskej kapituly z rokov 1573, 1580, 1589, 1593, 1598 a 1633 pre mesto Nitra, 26. 10. 1792, p. 5–7.

57 ŠANR, Správa majetkov Nitrianskeho biskupstva (ďalej SMNB), F 1/A, inv. č. 70, p. 95.

58 DAN, Nitrianske biskupstvo, Panstvo Nitra, Iurium dominalium... inferioris civitatis Nitria actorum, fasc. 2, no. 6.

59 Táto veduta Nitry zo 16. a 17. storočia azda najvernejšie zachytávala pôvodné Dolné mesto v 16. storočí.

s Mníšskym mlynom patriacim pôvodne kláštora odkúpil za 2 200 zl. nitriansky biskup Ján Telegdy (1619–1644), ktorý ju následne v roku 1628 daroval Nitrianskej kapitule.⁶⁰ Spomenutý cirkevný historik Gabriel Czeizel sa už v rokoch 1900 a 1911 dokonca pokúsil určiť polohu zaniknutého kláštora, ktorú podľa nás treba akceptovať. Podľa jeho dedukcie sa nachádzal v rohu Ďurkovej a Peklovej ulice, v areáli kapitulskej Mníšskej pivnice ľudovo zvanej K Veľkému pekle (podľa neho išlo o dom s vtedajším popisným č. 23, v roku 1911 išlo o tzv. Štefánokov hostinec).⁶¹ Z toho by vyplývalo, že objekt kláštora sa nachádzal približne v miestach oproti dnešnému nákupnému stredisku Lidl v Párovciach. Táto časť bola v stredoveku už za hradbami Dolného mesta, za ktorými vznikol tesne pred rokom 1247 aj prvý nitriansky františkánsky kláštor.⁶²

Kostol Panny Márie na Kalvárii

Na konci stredoveku vznikol v Nitre napokon ešte jeden sakrálny objekt – Kostol Panny Márie na vrchu Kalvária, a to dosť excentricky od vlastného mesta na vrchu Kalvária, vzdialeného od jeho stredu asi 5 km, nazývanej v stredoveku maďarsky *Kövesd* – Kamenec (1523, 1526)⁶³ alebo aj *Mons viridi campi* – Zelený vrch (1506).⁶⁴ Prvá hodnoverná správa o Kostole Panny Márie na Kalvárii (*ecclesiam Beatissimae Virginis Mariae in monte viridis campi extra civitatem Nitriensem adjacentem fundatam*) pochádza až z roku 1506 v listine Nitrianskej kapituly. V nej nitriansky biskup Štefan z Bajomu vyjadril vôľu ukončiť spory biskupstva s nitrianskymi františkánmi a reštituoval kláštora biskupstvom okupovaný Mníšsky mlyn (*Baráti malom*) na rieke Nitre na juhovýchodnom okraji Dolného mesta, keďže v listinách z biskupského archívu zistil, že aj biskupstvo vlastnilo blízko kalvárskeho kostola mlynské miesto a že nároky biskupstva na františkánsky Mníšsky mlyn boli neoprávnené.⁶⁵ Kostol Panny Márie na Kalvárii bol postavený najneskôr iba v druhej polovici alebo v závere 15. storočia.⁶⁶ Toto datovanie najnovšie potvrdzuje aj stavebno-archeologický výskum súčasného objektu kostola, ktorý po spustnutí v 17. storočí prešiel

60 ŠANR, SMNB, C 58, inv. č. 61, s. 127–128 (datovanie 1626); odpis z roku 1757 uvádza rok 1622 (DAN, NB, Iurium dominalium... inferioris civitatis Nitria actorum, fasc. 2, no. 6); Fojtík, J. (ed.): *Nitra*, s. 42. Text in extenso publikoval aj Vagner, J.: *Adalékok*, s. 423–467.

61 Czeizel, G.: *Nyitra multja*, s. 49; Tenžer: *A szentferencendiek*, s. 14–15.

62 Najnovšie ku kláštora Keresteš, Peter: *Zaniknutý františkánsky Kláštor Panny Márie v Nitre*. Pamiatky a múzeá 3/2018, s. 48–51.

63 DAN, ANK, Hodnoverné miesto, Autentický protokol, num, 1, p. 32, 124 (*in Kewesd*).

64 Kostol aneklu nekriticky býva datovaný už do 13. alebo 14. storočia, keďže sa mu prisudzuje správa o Kostole Panny Márie v Nitre zo súpisu pápežských desiatkov z rokov 1332–1337 (napr. Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 5). Túto správu treba jednoznačne vzťahovať na františkánsky kláštor Panny Márie v meste, a nie na rovnomenný kostol na Kalvárii.

65 DAN, ANK, Súkromný archív, šk. 4, bez sign.; doklad ako prvý poznal už Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 7, preberá Czeizel, G.: *Nyitra multja*, s. 99.

66 Potvrdovali by to slová palatína Pavla Esterházyho, ktorý v roku 1698 o Kaplnke (!) Panny Márie na Kalvárii uviedol, že existovala vraj dvesto rokov. To by potvrdzovalo jej výstavbu na koniec 15. storočia (uvádza Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 9).

radikálnou prestavbou a rozšírením.⁶⁷ V mladších správach zo 17. storočia sa kalvársky Kostol Panny Márie označuje aj ako „mimo mesta ležiaci Kostol Panny Márie“. Dodnes však stále unikajú dôvody jeho výstavby, keďže v čase jeho vzniku už existovalo v meste patrocinium Panny Márie priamo pred bránami výsadného Dolného mesta. Kostol napokon nikdy nepatril do správy mestskej farnosti, ale bol pod kuratelou Nitrianskej kapituly.⁶⁸ Vznik kaplnky, neskôr kostola, na nitrianskej Kalvárii podľa nášho názoru súvisí s nejakým bližšie neznámym sakrálnym motívom, najpravdepodobnejšie zázrakom (zjavením), ktorý sa na tamojšom mieste udial niekedy v druhej polovici 15. storočia.

Záver

Záverom možno konštatovať, že novšie výskumy doplnili a spresnili doterajšie poznatky o cirkevnej topografii mesta Nitry, zvlášť jeho Dolného mesta a vyriešili doposiaľ nejasnú problematiku lokalizácie a patrociníí niektorých jeho sakrálnych objektov (Kostol sv. Ondreja, Kláštor Panny Márie). Tieto závery umožňujú korigovať topografickú mapu mesta, resp. vypracovať novú mapu topografie mesta Nitry do konca 16. storočia zachytávajúcu aj jej sakrálny objekty.

Church topography of the city of Nitra – a new discovery

The author of the study focuses on church topography of the city of Nitra, which has not been adequately addressed so far. This issue ranks among the many challenges faced by research into the earlier history of this important Slovak city. The city was devastated by military units of the Imperial and Ottoman armies, predominantly between 1550 and 1670, and several of its sacral buildings disappeared during the 16th and 17th centuries. In addition, the city's archive was destroyed by the fires of 1553 and 1679. Neither the church nor profane topography of Nitra has been the subject of independent research until the present day.

Until now, the localization of disputable church buildings in the privileged Lower Town of Nitra has been explored only peripherally in the monographs of the city's history (1977, 1998, 2010). As a result of this imprecise knowledge of the sacral architecture of the Lower Town, several topographical maps with incorrect drawings of sacral objects were published. Only the location of two (now non-existent) sacral buildings in the privileged Lower Town has been agreed on by researchers so far, namely the Church of St Michael Na Vršku, which was probably built as early as the 9th century and disappeared at the turn of the 17th century (it stood on the site of today's St Michael's Chapel built in 1739) and the Church of St James, a former town church, which was probably built after the mid-13th century by the burghers of Nitra and demolished at the end of the 18th century (it stood on the site of today's Svätopluk Square).

67 Osobná konzultácia s Ing. arch. Petrom Hudákom, PhD., jedným z autorov výskumu (január 2018).

68 Vagner, J.: *Adatok a Nyitra-városi*, s. 6.

The greatest ambiguities in the church topography of the privileged city arose when locating the Franciscan Monastery of the Virgin Mary and tracing its relation to the Church of the Virgin Mary at Calvary. The matter of the consecration of the presumed sacral building Na Vršku (unknown patronage) was also a grey area. According to the assumptions of archaeologists, the building dates back to the 9th century, and is believed to be the forerunner of today's Baroque Church of St Ladislaus from the first half of the 18th century (it was most often identified with the above-mentioned Monastery of the Virgin Mary). The research carried out by the author of this study has clearly shown that the Church of the Virgin Mary and the presumed church beneath the present-day Church of St Ladislaus are two different sacral buildings. Moreover, the church located by archaeologists at the Church of St Ladislaus should be identified as St Andrew's Church. Previous historiography has neglected this building and its position in the medieval history of the city. This church is not mentioned in the first synthesis of history of Nitra of 1977 at all (it refers only to the churches of St James, Michael and the Virgin Mary, which is, however, incorrectly identified with the Church of the Assumption of the Virgin Mary at Calvary). St Andrew's Church was again neglected and "omitted" from the history of the town in the last elaboration of Nitra's history of 1998 and once more in the lexicographic elaboration of the medieval history of Nitra of 2010 (it refers only to the churches of St James, the Virgin Mary and Michael, which is also wrongly called St Nicholas ; in addition, the Franciscan Church and Monastery of the Virgin Mary are located on the site of St Andrew's Church, which is not mentioned in the publication). Until now, researchers have believed that the Franciscan Monastery of the Virgin Mary stood on the site of St Andrew's Church. The monastery, however, was situated in a completely different place, outside the city walls.

In conclusion, the author's research has broadened and clarified the existing knowledge of Nitra's church topography, particularly its Lower Town, and definitely clarified hitherto unsolved issue of the location and patronage of some of its sacral buildings (St Andrew's Church, the Monastery of the Virgin Mary). Thanks to these conclusions, a new map of the topography of Nitra before the end of the 16th century, including its sacral buildings, has been drawn.

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrázovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.